

FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

78

L'AIGUA:
REALITAT I SÍMBOL

GONÇAL MAYOS
JORDI GIRÓ

QUADERNS

Gonçal Mayos Solsona és doctor en filosofia per la Universitat de Barcelona. Actualment és professor de filosofia en la mateixa universitat i consultor en humanitats en la Universitat Oberta de Catalunya. Entre les seves publicacions destaquen *Entre lògica i empíria. Claus de la filosofia hegeliana de la història* (1989), *Marxa i sentit especulatiu de la història. Comentari a Hegel* (1993), *Il·lustración frente a Romanticismo. La polémica Kant - Herder en filosofía de la historia* (2004). La seva pàgina web personal és: www.ub.es/histofilosofia/gmayos.

Jordi Giró París és doctor en filosofia i ciències de l'educació per la Universitat de Barcelona. Actualment és professor a la Facultat de Filosofia i a la Diplomatura de Relacions Laborals de la Universitat Ramon Llull, així com professor a la Universitat Oberta de Catalunya. Ha publicat, entre altres, *El pensament polític de Carles Cardó i Jacques Maritain* (1995), *El catalanisme del Dr. Carles Cardó. Un referent històric per a la construcció plurinacional de les Espanyes* (2001), *Dos homes de pau en temps de guerra. Epistolari Carles Cardó - Ramon Sureda* (1936-1942) (2001).

© Gonçal Mayos Solsona

© Jordi Giró París

Primera edició: novembre del 2006

Edició: Isidre Ferré

Fundació Joan Maragall (Cristianisme i Cultura)

València, 244, 2n – 08007 Barcelona

© Editorial Claret, s.a.u.

Roger de Llúria, 5 - 08010 Barcelona

Impressió a Policrom

ISBN 84-8297-966-3

Dipòsit legal: B. 44.966-2006

Amb la col·laboració de:

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

ÍNDEX

Metafòrica de l'aigua. Un elogi <i>Gonçal Mayos</i>	5
Aigües beneïdes: l'aigua en la religió <i>Jordi Giró</i>	29

METAFÒRICA¹ DE L'AIGUA. UN ELOGI*

Gonçal Mayos

*El més clar, l'aigua.
(Dita popular)*

I. DE LA DIFICULTAT I LA TRIVIALITAT DEL TEMA

Pensar sobre l'aigua, parlar de l'aigua, planteja dificultats sorprenents. Fa ben poc, en una obra de teatre d'aficionats a què vaig ser convidat, es ridiculitzava el tòpic del professor histèric i barroer incapaç de fer-se comprendre. Significativament, era un expert en l'aigua. S'hi volia remarcar la paradoxa d'una saviesa sobre el no-res, d'un especialista sobre quelcom que no admet —aparentment— especialització, del que tots ens considerem experts o, com a mínim, creiem que sabem tot el que cal saber-ne.

En definitiva, s'hi tractava el tema de l'aigua com a prototipus del no-tema (cal que no ho confonguem amb l'anatema, ja que els anatemes tradicionals solen ser avui en dia els temes més agraiats i espectaculars). Amb l'aigua sembla que tenim purament un no-tema i no un anatema agraït que explotar oportunament. Com que sovint oblidem la facilitat amb què els éssers humans s'han matat entre ells per aconseguir-la, ha esdevingut en l'imaginari popular una temàtica tan insípida, incolora i inodora com diem que és o hauria de ser l'aigua. Per tant, cal que confessem a l'amable lector que en aparença som davant d'un tema tan humil, banal i universalment conegut que ni tema és. Fi-

1. Fem servir aquest neologisme en el sentit que l'usa el filòsof alemany Hans Blumenberg per a referir-se no solament a una metàfora més o menys concreta, sinó a tot un complex camp de metàfores relacionades entre si, encara que en puresa no es tracti de la mateixa metàfora.

* Aquest article té el seu origen en una conferència titulada «Aigües que fan pensar: l'aigua en la filosofia», pronunciada el 19 d'octubre del 2005 a l'Auditori de l'Institut d'Educació Contínua. S'inscrivía en el cicle «L'aigua i la cultura: símbols, mites i rituals», organitzat per la Universitat Pompeu Fabra i la Fundació Joan Maragall.

losòficament, seríem davant d'una substància tan humil, banal i universalment existent que se li acabaria negant la substancialitat mateixa. Això fins que la sequera amenaça.

Però tornem a l'aigua com a no-tema i gairebé no-substància. Cal reconèixer que costa molt definir-la i, fins i tot, pensar-la com una substància autèntica. Segurament, som davant d'una dificultat comparable a la que deuria patir l'austríac Robert Musil quan, en la seva llarga deriva per a definir l'home contemporani, va iniciar la interminable —i inacabada— escriptura de *L'home sense atributs*. Coincideixo amb José María Valverde que seria millor traduir-ho com l'home «sense qualitats» o «sense propietats», ja que Musil vindria a apuntar (com diu actualment Zygmunt Bauman de la nostra societat i la nostra cultura) que l'home ha esdevingut líquesc, líquid i sense qualitats substancials. Exactament com el més versàtil, canviant, comú i mínim dels líquids: l'aigua. El líquid aparentment sense qualitats, sense propietats, sense atributs que el facin destacar en la jerarquia dels elements.

1.1. Aigua o aigües?

Ens trobem, doncs, davant quelcom que no dóna massa a pensar. Precisament per això, en el títol inicial d'aquest text, «Aigües que fan pensar», s'usa un plural que promet concreció, *aigües*, en lloc del singular però abstracte *aigua*. Amb el plural insinuem que no cometrem l'atreviment de parlar de quelcom que sembla mancat de les qualitats, les propietats i els atributs d'una autèntica substància o, encara més, que —en una humilitat que voreja la nihilitat— fins i tot no sembla susceptible de predicats específics que ens animin a atorgar-li la categoria de tema filosòfic substancial. Insinuem que, a canvi, ens remetrem a la tremenda riquesa de la seva plural utilització per tots coneguda i testimoniada culturalment: aigües mortes, aigües traïdores, aigua beneïta, aigua mineral, aigua viva, aigua fètida, aigua de roses, etcètera.

Certament, el plural permet concretar i adjectivar, ens apropa als ens, a les coses concretes, als accidents, als símbols i a les metaforitzacions que manifesten la gran riquesa cultural i humana. Però això no ens ha d'impedir preguntar-nos per què és tan difícil la tematització de l'ésser que hi subjeu, que hi és comú, que n'és la condició de possibilitat. Per què les aigües poden amagar l'aigua?

2. SÍMBOL MATERIAL DE L'ÉSSER I DEL NO-RES

Científicament, dir que ens trobem amb la substància aparentment més insubstancial, la matèria més líquesc, l'element aparentment mancat d'a-

tributs... és una barbaritat que no mereix l'atenció més mínima. I no obstant això, com hem vist, costa de parlar-ne i aquesta idea té quelcom de veritat. Però anem a pams, perquè les coses no van ser així en l'origen de la filosofia.

2.1. Al principi era el gran oceà universal, infinit sense vida, silenci absolut

L'aigua, precisament pel que va intuir Tales, és a dir per poder ser-ho tot (almenys en el món de la vida), mereix ser considerada com el substrat comú que hi ha darrera de tot i que tot ho sustenta: la substància, el principi substancial. Des la concepció humana de la vida, allí on l'aigua no hi és d'alguna manera, no hi ha ni hi viu res. Probablement Tales de Milet es feia ressò en part de tradicions cosmogòniques mítiques; no en va Homer, coincidint amb la tradició òrfica, «situa al principi les divinitats marítimes Oceà i Tetis, a més de Styx, l'aigua».² A la *Iliada* (14.200 i 14.301), es refereix a Oceà com a generador de déus i «gènesi de totes les coses» (14.244) i a Tetis com «la mare». Encara més clara és la prioritat cosmogònica aquosa en la tradició egípcia (sempre molt vinculada a l'aigua del Nil), que diu: «Al principi era el gran oceà universal, infinit sense vida, silenci absolut»,³ i en la babilònica (també molt vinculada als rius Tigris i Eufrates), que s'afirma que en el començament són Apsu i Tiamat, és a dir respectivament els oceans d'aigua dolça i salada.

També el primer relat de creació de la Bíblia (Gn 1,2b) parla de *Tehom* (l'aigua primordial però caòtica que envoltava i empresonava la terra). Tot i que Déu ja havia creat el cel i la terra, aquesta darrera encara «era caòtica i desolada, les tenebres cobrien la superfície de l'oceà [*Tehom*], i l'Esperit de Déu planava [infont ordre i vida] sobre les aigües». Cal recordar que només a partir d'aquí es produirà la creació del demés. D'altra banda, el Rig-veda indi parla d'un primigeni i «ignot cabal», mentre que el grec Empèdocles va fer una teoria evolutiva a partir del mar, que era el si primigeni i generador de tot.

2.2. El paper decisiu en la primera etapa de la història de la filosofia

Com podem veure i malgrat que només n'hem donat uns quants exemples, pel seu brillant paper abans i en l'inici de la història de la filosofia, l'aigua semblava cridada a ser el símbol material i natural per antonomàsia de l'ésser. Havia de ser un concepte i una metàfora essencials en la metafísica. I

2. Karl-Heinz OHLIG, *La evolución de la conciencia religiosa*, Barcelona, Herder, 2004, p. 161.

3. *Ibidem*, p. 161.

precisament perquè aigua i ésser remetien a la manca d'atributs, de qualitats, de determinacions..., exemplifiquen l'àmbit primigeni només gràcies al qual aquests poden aparèixer, és a dir, són el seu substrat necessari (*hypokeimenon*, deien els grecs). D'aquesta manera, l'aigua es presentava com a principi material de l'ésser, esdevenia la substància de la vida o, almenys, el seu si matern i originari. Conceptualment, ésser i aigua coincideixen metafòricament en significar la protodeterminació, alhora la primera i incipient determinació i la darrera i conclusiva. D'una banda, la mera afirmació que no és que res no sigui. Perdoneu l'aparent galimaties d'aquesta frase, que convenient reconvertida en formulació positiva, diu que hi ha ésser, que hi ha un existir tan indeterminat i buit de qualitats concretes, que és el més proper al no-res, al buit. Per això, en els orígens mítics i presocràtics, ésser i aigua eren cridats a significar metafòricament l'alfa i l'omega, ja que apunten a un principi tan originari i bàsic que gairebé no sembla contenir cap determinació, un principi buit, per tant, es pot dir que és el principi de no-res.

2.3. Ésser o no-res?

Glossant l'inici de la *Ciència de la lògica* de Hegel, podem dir que l'aigua, en la seva metafòrica, s'aproxima a la categoria metafísica de l'ésser, ja que tendeix a la pura indeterminació buida. És a dir, en tant que aigua primordial i si s'evita cosificar-la en les múltiples *aigües*, sembla haver perdut tota determinació i, per tant, no hi ha en ella res que hom pugui intuir, a no ser que sigui precisament, com deia Hegel, el «pur i buit intuir en si mateix» que la iguala al concepte ontològic d'ésser. Precisament d'aquí brolla el nostre problema, ja que si passem de les *aigües* concretes i de múltiples significacions, a l'aigua absent de tota determinació i com a buit intuir, no hi ha res en ella que hom pugui pensar excepte —una vegada més amb paraules de Hegel— precisament el mer «pensar buit». Però això, quan renunciem a parlar de les *aigües* i ens proposem parlar de l'aigua, una part del llenguatge fa fallida i ens trobem amb un no-tema. Ens hem condemnat a una problemàtica tan primigènia, tan immediata i indeterminada, que no sembla tematitzable, que és un no-tema, que amenaça ser el *no-res*, ni més ni menys que el no-res.

No és estrany, doncs, que, així com hi ha oblit de l'ésser, també l'aigua hagi patit un oblit similar, perquè s'oculta i es difereix, diria Derrida, darrere de les plurals i metafòriques *aigües*, és a dir darrere de cadascun dels aparèixer concrets, dels fenòmens, de les coses o dels ens *aquosos*. L'aigua va deixar de ser tema filosòfic amb majúscules precisament en la mesura que la mirada es va dirigir sobre les riques *aigües* de la cultura, dels símbols i de les metàfores. Cal reconèixer que això va significar un enriquiment que ha ali-

mentat poetes i erudits, però també va comportar un empobriment, ja que, com diu Bachelard, «l'aigua és en aquest cas un adorn dels paisatges; no és realment la “substància” dels seus somnis».⁴

Per això, després d'aquell ric començament cosmològic i presocràtic, s'han multiplicat les metàfores sobre les *aigües*, mentre que l'aigua ha quedat reduïda a un cert no-res on es perden tots els rastres. Perquè, com diu Heidegger de l'ésser, aviat l'oblit metafísic va caure sobre l'aigua, al temps que donaven més a pensar les *aigües* concretes o metafòriques, com més determinades i singularitzades millor. Significativament, ja després de Tales, la resta de filòsofs miliesis van preferir decantar-se per altres elements com a principi ontològic: Anaxímenes optarà per l'aire, més tard Heràclit privilegiarà el foc. I aquí ja tenim un primer avís de l'evolució futura de la sort que li pertocarà a l'aigua en la metafòrica dominant a Occident, perquè Heràclit, amb la meravellosa capacitat dels presocràtics per a unir el més abstracte, transcendent i sublim, amb el més concret, quotidià i experimentable, afirma que quan en l'ànima augmenta la humitat (en detriment del foc sec), queda destruïda i es comporta literalment com un borratxo: «Un home, quan està ebri, és conduït per un nen imberbe i dona voltes, sense saber per on va *amb la seva ànima humida*», ja que, com dirà en un altre moment, «per a les ànimes és mort convertir-se en aigua».⁵ Molt agudament, Anaximandre va preferir evitar les referències populars i construir un nou concepte més abstracte —l'*apeiron*, l'il·limitat, l'indeterminat—, amb el qual va aixecar a la categoria de concepte la manca de determinació que el seu mestre Tales ja havia intuït darrera la humil, incolora, inodora, insípida, transparent, però sempre present i necessària aigua.

Sentim vibrar encara aquesta idea darrera la definició aristotèlica de matèria com a *byle*, que concreta i assigna a espai-temps qualsevol forma (segons deien els escolàstics medievals). Cal recordar, però, que aquest substrat material informe és el que fa que quelcom —incloent la forma— sigui realment; en cas contrari, romandria com a merament abstracta i potencial. En aquest sentit, l'aigua és la matèria de la vida tal com l'entenem i està darrera de tota vida, ja que tota *forma* vital la pressuposa necessàriament. Per això, hi ha consens en l'àmbit científic a l'hora d'afirmar que la millor manera de cercar vida a l'univers no és esperar un missatge xifrat com a senyal de vida in-

4. Gaston BACHELARD, *El agua y los sueños. Ensayo sobre la imaginación de la materia*, Mèxic, FCE, 2002, p. 14.

5. Fragments #234 i #232. També cal relacionar-hi el fragment #233: «Una ànima seca és molt sàvia i molt bona.» Uso l'edició G. S. KIRK - J. E. RAVEN, *Los filósofos presocráticos. Historia crítica con selección de textos*, Madrid, Gredos, 1974, p. 291. Els subratllats són nostres.

tel·ligent, sinó començar per cercar aigua, H₂O, aquest líquid insípid, inodor i incolor sense el qual no es pot donar la nostra activa i *intel·ligent* vida.

3. SORPRENENT ESAÏMENT SUBSTANCIAL: L'ANTISÍMBOL

3.1. *Determinació merament negativa*

Si l'amable lector cerca en la seva experiència quotidiana, podrà veure que qualitativament, és a dir d'acord amb els sentits i les percepcions humanes, l'aigua és definida bàsicament de forma negativa: in-colora, in-sípida, in-odora, trans-parent, a-morfa (encara que aquesta és una característica de tots els líquids i gasos)... Macroscòpicament, l'aigua només té la forma que li atorga el *receptacle* que la conté, que la rep. Tant és així que, com va demostrar el psicòleg Jean Piaget, només en una etapa determinada del desenvolupament infantil es té noció de la conservació de la matèria i s'eviten els errors típics dels nens en l'estadi anterior. És un experiment fàcil de reproduir: s'agafa un gerro de vidre ple d'aigua i es vessa sobre una proveta molt alta i prima i es pregunta al nen si hi havia més aigua en la gerra del principi o ara en la proveta. Tots els nens que encara no han desenvolupat la noció de conservació de la matèria, afirmen que hi ha més aigua en la proveta, malgrat que han vist que s'ha omplert només de la gerra. L'experiment es pot repetir, retornant l'aigua de la proveta al gerro, començant de nou... i mantenen la seva opinió. La manca de forma macroscòpica pròpia de l'aigua desorienta els nostres sentits i nosaltres també erràriem si no fos que ja sabem que la matèria no es crea ni desapareix simplement amb el moviment espacial —i el canvi de recipient és només això.

L'aigua no té forma i pot adquirir-ne qualsevol, i se l'ha de congelar perquè cristal·litzi i esdevingui aquells flonjos, meravellosos i calidoscòpics flocs de neu, o bé els pesats i rígids blocs de gel. Ara bé, hom pot pensar que això passa exactament igual amb tots els líquids, i és cert. Cal tenir cura, però, perquè aquí estem parlant de la metafòrica i la simbologia conceptuals de l'aigua, on sí que hi ha importants diferències discriminatòries. Per exemple —i és una de les més sorprenents—, malgrat que el cos humà és aigua en més d'un 90%, resulta que quan al llarg de la història s'ha pensat la influència dels fluids corporals en la naturalesa dels caràcters, temperaments o *humors* humans, l'aigua n'és la gran absent. No n'hi ha cap d'específicament *aquós*.

3.2. *L'«humor» absent*

Segons la doctrina dels *humors* (d'*umorem*, 'líquid'), tan important des d'Hipòcrates, al segle v aC, i que va tenir defensors fins a l'inici del XIX, la ma-

laltia provenia del desequilibri d'un dels humors corporals per damunt dels altres. Més enllà de la malaltia, però, ja la simple tendència o lleugera preponderància de la bilis es pensava que generava el caràcter o el temperament biliós, que és violent, colèric, irat, irritable, fins i tot *zitzaniós*. Si predomina la sang, és sanguini, és a dir *pletòric*, sempre disposat a posar-se a prova i al límit de les seves forces, avui vinculat a la hipertensió o a l'esport. Si és la limfa,⁶ doncs el caràcter limfàtic (mancat d'energia, acontentadís, passiu); si és l'atrabilis⁷ o bilis negra, doncs el malenconiós (d'esperit tristici, melangiós, solitari, sempre preocupat i mai no ocupat,⁸ que avui el vinculem a la hipocondria).

On és l'humor i el temperament aquós? És absent i això és molt significatiu. Segurament se'ns dirà que, en canvi, dins de l'astrologia, el símbol aquós ha estat millor tractat i té una part de poder alíquota amb els elements de foc, aire i terra. Però no deixa de ser espectacular que el component essencial de la vida i del nostre cos no hagi merescut un lloc en l'imaginari grecooccidental dels humors corporals i dels correlatius humors o temperaments anímics. Així com hem vist abans que culturalment les *aigiës* desplacen l'atenció de l'aigua, ara ho fan els humors corporals. Una vegada més, l'aigua, precisament per ser la base d'aquells líquids (què són la sang, la bilis i tots els altres sinó aigua i poca cosa més!) i fins i tot el líquid per antonomàsia, se la conceptualitza com a totalment mancada de característiques o d'atributs propis i específics.

3.3. *Inhibidora del desig*

D'altra banda, però, és precisament això el que l'ha convertit en tant vital, omnipresent i, si se'm permet, pràctica. Tots sabem que res millor que l'aigua per a fer passar la set, perquè precisament el nivell mínuscul de sals (per no parlar del de sucres) que conté encaixa molt bé amb la necessitat de líquid del nostre cos i evita excitar el sentit del gust. De la mateixa manera que amb la poma els tastadors de vins netegen els seus sentits del gust i l'olfacte per a poder així calibrar-los amb precisió, l'aigua és el gran inhibidor del desig, quan no es tracta de paladejar quelcom sublim (un vi exquisit, per exemple), sinó que volem simplement fer passar la set (podríem dir desassedegar-nos). Evidentment l'actual predilecció per refrescs a base d'aigua en-sucrada, acolorida, vitaminada, aromatitzada i amb tot tipus d'additius, és un

6. També anomenada *pituita*.

7. La ciència actual nega l'existència de l'atrabilis, però la simbologia tradicional continua i *atrabiliari* defineix algú violent i descontrolat.

8. No cal confessar la meua simpatia pels melangiosos, tradicionalment assimilats als esperits filosòfics, poètics i hiperreflexius (o hamletians).

exemple més d'una societat on el que realment es cerca és el consum indefinit i inacabable, més que no la satisfacció de les necessitats. És terrible per a la societat de consum actual un refresc —com l'aigua— que simplement mata amb eficàcia la set i que, per tant, talla el cicle infernal del consum.

3.4. Manca de simbologia èpica: puresa, transparència, perill...

Però retornem a la sorprenent tragèdia poètica i metafòrica de l'aigua, en contrast amb l'enorme riquesa del seu plural i de les seves concrecions: les aigües, els rius, les fonts, els mars... L'aigua ha estat històricament desposseïda dels grans atributs poètics i metafísics; en cert sentit és tan transparent com el diamant o el vidre, però aquests i no l'aigua seran per sempre més qui sublimaran aquest arquetipus poètic. Recordem una escena de la pel·lícula de Mankiewicz aquí estrenada amb el títol *La buella*,⁹ quan s'amaga un diamant en un got d'aigua. La millor manera d'amagar quelcom transparent és mostrar-lo però fent-lo invisible dins de quelcom també transparent; especialment si és quelcom molt humil, ordinari i quotidià que difícilment podem associar a quelcom tan valuós i extraordinari com un diamant. Qui cercaria un diamant en un got d'aigua? Precisament perquè, com a tradició cultural i simbòlica, hem oblidat i menyspreat la puresa i transparència de l'aigua (a part, com veurem, que l'embrutem constantment), ens sorprèn gratament i considerem una meravella la transparència infinita de l'aigua en algunes cales mediterrànies o en alguns llacs alpins.

Encara més, i sense voler ofendre, estaran d'acord amb mi que l'aigua pot ser més pura que no cap donzella o, fins i tot, que la mirada de cap nen. Tots coneixem la misèria i debilitat de la condició humana, fins en els seus arquetipus tradicionals de puresa i innocència (el nen i la donzella); per això sabem —per molt que els estimem— que cap d'ells —cap ésser humà— no és mai tan pur com ho pot ser l'aigua. Ara bé, una vegada més, per molt que ja ens soni sovint a carrincloneria, seran ells qui per sempre seran el símbol de la puresa.

En un altre ordre de coses, els mariners i els pobles costaners saben que l'aigua pot ser, quan vol, molt cruel i perillosa; però inevitablement és el vermell de la sang i no l'incolora aigua qui retindrà per sempre més el símbol del perill i la metàfora de la mort.¹⁰ Hem vist que l'aigua és imprescindible per a la vida i hem convingut que físicament la sang és poca cosa més que no aigua, però la vida —tant com la mort i el perill— són simbolitzats

9. Hauria estat més correcte titular-la *Detective* o, encara molt millor, *Fisgoneador*, ja que el terme anglès *sleuth* del títol original em sembla que és usat en un clar sentit menyspreador.

10. Evidentment, com veurem, tota una altra cosa és quan ens referim a la mar o a l'oceà.

tradicionalment pel roig de la sang i ens resulta inconcebible pensar en l'aigua per a construir un símbol equivalent.

3.5. El vampirisme com a símptoma

Veiem un símptoma força significatiu de l'evolució històrica que tendeix a banalitzar l'aigua i menysprear els seus poders en la decadència d'un mite tant arcaic com bell, el de la font de l'eterna joventut, davant de l'èxit de mites posteriors més tenebrosos com els vampirs. El mite d'aquests, molt més modern i d'èxit popular molt recent,¹¹ basa l'estrany perllongament de la vida dels vampirs en la potència de la sang que xuclen i roben a altres humans, fins i tot assassinant-los. Sembla que en la societat moderna ja no fos possible creure que la vida pogués ser regalada, de manera natural i inesgotable, per un vehicle tan banal com l'aigua que mana mansament de certes fonts; històricament n'hi ha moltes que reivindiquen la capacitat rejuvenidora. En canvi, cada vegada sembla més plausible creure el mateix per la potència de la sang, sobretot si és fruit d'una apropiació violenta i criminal, ja que aquí la vida, per dir-ho així, *guanyada* pel vampir és equivalent a la que perd la seva víctima (és un joc de *suma zero*,¹² davant la misteriosa i inesgotable riquesa de les fonts de l'eterna joventut o el brollar gratuït també atorgador de vida d'una font,¹³ en què només t'hi havies d'atansar i beure).

3.6. Insubstancialitat de l'aigua, substancialitat de mars i rius

Ara bé, més enllà de la postsocràtica menysvaloració simbòlica de l'aigua (que intentarem explicar més endavant), és clar que els homes hem construït la nostra metafòrica, els nostres símbols i models, els nostres paradigmes i arquetips, amb un èmfasi de raresa, sublimitat i especificitat que ha marginat força aquest element primordial i omnipresent. Com sol passar, l'humil i vulgar no és font d'inspiració per a certa poesia èpica que sembla cercar només la gran gesta i la singularitat més sublim. Això pot explicar que, en la metafòrica humana, l'oceà o el mar, que es presten molt més a l'èpica, són normalment molt més tractats com una substància que no l'aigua. I això malgrat que

11. Recordem que la publicació de la novel·la de Bram Stoker és de 1897 i que marca l'inici de la *moda* a Occident, malgrat que certament el mite té antecedents molt més antics i llunyans.

12. Expressant tal vegada que en l'actualitat la vida i la totalitat de l'existència es concep cada vegada més des d'una lògica competitiva.

13. Davant els moltíssims exemples del gènere vampíric i d'altres similars, només recordo ara, en canvi, la filmació, a partir d'una llegenda medieval, del *Manantial de la donzella*.

aquesta n'és el component substancial, que sempre s'ha sabut que oceans i mars bàsicament només són una immensa massa de gotes.

De manera semblant passa amb els rius. Són definits pel seu poder i impetuositat (especialment quan es desborden), i en tant que part més dinàmica i visible del cicle de l'aigua, els rius han estat sempre la metàfora més usada del cicle de la vida: les nostres ànimes són els rius que van a parar al mar, que és el morir. La permanència meravellosa de la vida en, dins i a través del canvi ha estat relacionada amb el fluir del riu (no ens podem banyar mai dues vegades en un mateix riu, seguint les paraules d'Heràclit). Però una vegada més, escandalosament, l'aigua fluent és, pel que sembla, l'accident, mentre que el riu, que només és aquell fluir o la canal buida per on fluiria, apareix com el substancial. Hem substancialitzat la canal per on flueix l'aigua, mentre que no ho hem fet amb aquesta. Per això diem habitualment que «el riu és sec», malgrat que hi ha una part de nosaltres que s'exclama: «No. Un riu sense aigua no és, en el fons, un veritable riu!»

4. MALGRAT TOT, UNS PAPERS IMPORTANTS

Evidentment, hi ha una certa càrrega expressiva en el nostre discurs, en la mesura que hem optat per una narrativa o per un gènere literari qualificable d'elogi. Ara bé, de la nostra anàlisi sobre la mítica, metaforologia i simbòlica de l'aigua (més que no, repetim, de les mil «aigües que fan pensar») es conclou que la tradició filosòfica, literària, cultural en sentit ampli i fins i tot la popular, no es correspon a la importància de l'aigua per a la vida. De ben segur que per la seva omnipresència, alhora que per la callada constància de la seva tasca, l'aigua acaba sent obviada i desplaçada als ulls humans per altres elements o fluids més estranys, especials, peculiars, rars... Ja hem exposat l'exemple del seu desplaçament davant la sang, la bilis, la limfa i fins i tot un líquid del tot inexistent en la realitat que es va anomenar *atrabilis*, que durant mil·lenis es va considerar que marcaven els caràcters o els humors dels homes, mentre que en va ser totalment exclosa l'aigua com a tal o com a component essencial d'aquells, malgrat ser sens dubte el líquid més important, bàsic i omnipresent.¹⁴ Encara més, dins del dualisme tradicional cos-ànima, ens trobem que el cos, que sabem que és de fet aigua, se l'ha considerat tradicionalment sobretot com a terra, mentre que, d'altra banda, tra-

14. Si bé avui dia és pot assegurar que la base científica real d'aquella pretesa determinació dels humors sobre el caràcter era terriblement dèbil, podem contestar que no és un argument pel que fa al simbolisme i que no justifica la seva discriminació. Evidentment l'explicació d'aquest èxit divers en el simbolisme no la trobarem en les causes avui científicament comprovades.

dicionalment l'ànima és considerada formada bàsicament d'aire i foc —mentre que el component humit és considerat aliè i alienador: emborratxa, entorpeix, idiotitza. Només cal recordar el que ja hem dit d'Heràclit. Que no hi pinta res de positiu l'aigua en el simbolisme anímic? Realment és sorprenent des d'aquesta perspectiva el destí que ha viscut el quart element en l'imaginari col·lectiu dominant a Occident.

Tot i que no ens apartem en absolut de la percepció d'aquesta marginació sorprenent, cal reconèixer que és relativa, perquè hi ha almenys dos grans papers, molt importants, essencials, fins i tot imprescindibles, que la simbologia tradicional ha atorgat a l'element aquós. Són dues complexes metafòriques amb enormes i esteses implicacions.

4.1. *Mitjancer, vehicle, comunicació, purificador, traspàs*

Un dels papers clau que la simbologia tradicional ha atorgat a l'aigua és el de fer de mitjancer, mediador, comunicació, transport, vehicle, àmbit de traspàs. S'ha destacat —i és una constant indiscutible— que l'aigua transporta, flueix, ajuda a portar les coses necessàries per a la vida, tant dins del cos com en el comerç. Però una vegada més, sovint s'oblida que ella és el més important i fàcilment se la dona per suposada. El transportat és destacat per damunt del transportador i el resultat encara més que no el seu mediador o possibilitador.

L'aigua també té la tasca d'endur-se coses, especialment el negatiu: la brutícia, el mal, el pecat... És conegut que l'aigua purifica, en l'aspecte simbòlic, ritual i religiós; és a dir que, sent capaç d'arrossegar el mal —corporal i espiritual—, prepara el cos i l'ànima per a rebre l'esperit i el bé. S'endú el mal i el pecat, per això purifica. Tant és així que en èpoques primitives on la dèria de la neteja no era tan important com avui dia, es produïa la paradoxa que hom «només es rentava el cos quan tenia l'ànima bruta».¹⁵ Recordem que l'aigua és imprescindible en moltes religions per a les ablucions rituals i que aquestes són capaces de netejar greus crims: «Fan falta fins a quaranta fonts per a purificar-se d'un assassinat», diuen les suïdes.¹⁶ També és capaç de transportar i lliurar simbòlicament virtuts espirituals com en el bateig cristià o en l'aigua *beneïda*.

15. Gaston BACHELARD, *El agua y los sueños. Ensayo sobre la imaginación de la materia*, op. cit., p. 214.

16. *Ibidem*, p. 215. És clar que aquest text, d'una banda, emfatitza la dificultat de purificar-se d'un crim tan terrible (el nombre concret de quaranta pot voler significar un nombre indefinidament alt); d'altra banda, també pressuposa la capacitat de l'aigua de les fonts de purificar dels més terribles crims.

4.2. «Per les aigües estígies»: entre el món dels vius i el món dels morts

Precisament perquè l'aigua té la virtut de comunicar el món terrenal i corporal amb el món espiritual i diví, també té un gran paper en la mediació entre el món dels vius i el món dels morts. Segurament pel seu dinamisme, els rius han estat també usats com a metàfora dels llocs de traspàs, de les fronteres de la vida. No és ara el moment de tornar a insistir-hi, però una vegada més ens trobem que insensiblement passem a parlar més de les virtuts d'unes aigües determinades i concretes que no de l'aigua com a tal. Pensem, per exemple, en el riu Leteu per on Caront passava en barca les ànimes dels morts, les quals, segons diu la llegenda, en beure les seves aigües perdien la memòria de la seva vida passada.¹⁷ També a l'Hades hi havia la llacuna Estígia. Per les seves ribes d'aigües negres i verinoses erraven les ombres dels morts que no havien estat enterrats (que era un terrible crim contranatura: recordem *Antígona*, la tragèdia de Sòfocles). Per això, els juraments «per les aigües estígies!» eren especialment solemnes i els pronunciaven fins i tot els déus.

També dins del paradigma de la comunicació espiritual entre els humans i els déus, moltes fonts han estat vistes com a màgiques i atorgadores de dons espirituals, pel simple fet de beure les seves aigües o de banyar-se en elles. Així la llegenda afirma que les aigües de la font Castàlia, a Delfos (on es va ofegar una casta donzella perseguida per Apol·lo), fa que les muses inspirin els poetes. L'aigua —millor dit, certes aigües— poden atorgar inspiració, creativitat, talent, geni.

4.3. Lloc, àmbit i medi de la generació i la corrupció

El segon gran paper que la tradició simbòlica ha atorgat a l'aigua és ser el lloc, l'àmbit, el medi (una altra vegada el decisiu paper *medi-ador*) dins del qual es produeix la generació, la metamorfosi del mort o inert en viu. Aquí, metafòricament, l'aigua és alhora semen i matriu, és a dir a la vegada la llavor generadora (el principi tradicionalment masculí) i també el si on es produeix la generació (el principi femení). Aquest darrer, però, ha estat més decisiu i desenvolupat que no el primer, ja que és especialment i només en la matriu humida on pot néixer nova vida; només el principi femení —o en ell— és el lloc on l'inert pot posar-se a palpar i el mineral esdevenir vegetal, animal o fins i tot humà. Un medi aquós (una humida matriu) és imprescindible

17. Potser oblidaven els detalls o la vivesa de les seves experiències, potser simplement oblidaven el camí de retorn a la vida.

ble perquè sorgeixi la vida, no solament (com tots tenim en ment) amb el fetus humà, sinó que en general (des d'Aristòtil fins els descobriments de Pasteur ja a les darreres dècades del segle XIX) s'ha acceptat la teoria de la generació espontània de la vida. I, de nou, s'accepta científicament avui dia que l'origen i les primeres etapes de la vida en la primitiva Terra es van produir necessàriament en un si aquós.

Per això, l'aigua ha estat considerada sempre com a principi femení: «La profunda *maternitat* de les aigües. L'aigua infla els gèrmens i fa sorgir les fonts. L'aigua és una matèria que per totes bandes veiem néixer i créixer. La font és un naixement irresistible. Un naixement *continu*.»¹⁸ Arribats a aquest moment del nostre discurs no podem descartar, com ja deuen haver sospitat moltes pensadores feministes, que aquesta filiació femenina de l'aigua hagués estat decisiva perquè la tradició més estesa, potser dominada per un cert patriarcalisme més o menys residual, reduís o obviés la importància de l'aigua en el simbolisme i l'imaginari col·lectiu.

4.4. «S'hi ofega el meu pensar i el naufragar m'és dolç... en aquest mar»

Ara bé, així com l'aigua engendra vida, també és el medi aquós o humit el magma on la vida es transforma en mort,¹⁹ ja que accelera la putrefacció, la corrosió, la corrupció, la descomposició química i la perversió anímica,²⁰ la fermentació biològica i la subversió espiritual,²¹ la infecció i la contaminació, fins i tot s'insinua sovint que accelera el pas del temps o l'envelliment. És una experiència socialment generalitzada i quotidiana que el sec conserva o preserva, mentre que l'humit degrada i sovint penetra vers l'interior passant a podrir des d'allí. Moltes d'aquestes idees i simbologies han estat destacades i explotades per la novel·la gòtica; sense anar més lluny, només cal

18. Gaston BACHELARD, *El agua y los sueños. Ensayo sobre la imaginación de la materia*, op. cit., p. 27.

19. Prescindim aquí del fet que la mort acaba engendrant nova vida, ja que, des d'aquesta perspectiva, retornem a l'aspecte generatriu ja comentat.

20. Hi ha molts exemples que destaquen la insalubritat mèdica o bacteriològica (però també la insània per a una vida honorable i de treball) de l'humit clima tropical. Tradicionalment i en especial des de l'òptica del colonialisme, s'havia considerat aquesta una de les causes del pretès poc desenvolupament cultural i econòmic dels països tropicals. És percepció aquesta idea des del ben intencionat Montesquieu, fins a algunes de les teories racistes més execrables.

21. Tradicionalment s'ha destacat l'aspecte humit (suor, secrecions...) del sexe. I sembla que darrerament del món oriental —bàsicament el Japó, crec— està arribant un tipus de cinema de terror molt vinculat a l'aigua, als medis terriblement humits. No podem desenvolupar aquí aquestes qüestions.

recordar alguns dels seus escenaris predilectes: maresmes, runes plenes de molsa i líquens, estances fredes i humides, soterranis, tempestes i pluges, etcètera. La psicoanalista Marie Bonaparte associa amb encert la devoció d'Edgar Allan Poe pels escenaris d'*aigües mortes* amb la morbositat del seu esperit i del seu art literari.²² Recordem la confessió clau de Poe:

No he pogut estimar sinó on la Mort
barrejava el seu hàlit amb el de la Bellesa.

I l'aigua està sempre present on la bellesa dóna vida i on la bellesa-vellesa la manleva. En un altre ordre de coses i com a signe de la força de l'aigua, cal destacar que la seva corrosió està posant en perill greu les restes de cultura industrial i maquinista. Pel que direm més endavant i malgrat que faci enfadar els moderns arqueòlegs industrials, hi ha aquí una certa venjança poètica de l'aigua respecte l'orgullós mecanisme industrial. I és que el ferro és molt menys resistent a la corrosió de l'aigua que no la pedra i els materials tradicionals *nobles* de construcció,²³ de tal manera que moltes edificacions i maquinàries metàl·liques modernes tenen molta menys esperança de vida que no les vetustes construccions antigues en pedra. Sembla que les runes romàntiques i humides de catedrals i temples antics sobreviuran a les modernes i també humides runes de metall.

L'aigua també està vinculada amb la mort o amb el perill de mort per tota la simbologia vinculada amb l'ofegament o el naufragi. Ho estudia aquesta petita meravella que és *Naufragi amb espectador. Paradigma d'una metàfora de l'existència*, de Hans Blumenberg.²⁴ I és clarament manifest en aquell infinit i inquiet «Cementiri marí» de Paul Valéry, que s'inicia entre angoixat i melangios:²⁵

La mar, la mar sempre recomençada!
Oh recompensa després d'una pensada.

22. Gaston BACHELARD, *El agua y los sueños. Ensayo sobre la imaginación de la materia*, op. cit., p. 105. Afirma (i ve a ser la tesi de tot el capítol): «para comprender a Edgar Poe es necesario, en todos los momentos decisivos de los poemas y de los cuentos, hacer la síntesis de la Belleza, de la Muerte y del Agua.»

23. Evidentment, la fusta i els materials orgànics no gaudeixen d'aquest avantatge.

24. Hi ha traducció castellana a: Madrid, Visor, 1995.

25. «La mer, la mer toujours recommencée! / Ô récompense après une pensée [...] Rompez, vagues! Rompez d'eaux réjouies! / Ce toit tranquille». Fragment de «Le cimetière marin»: Paul VALÉRY, *El cementerio marino*, Madrid, Alianza, 1970, p. 40-41 i 64-65. L'intent de traducció al català és nostre.

I acaba amb un renovat i sorprenent esclat vitalista:

Trenqueu onades! Trenqueu aigües joioses!
Aquest sostre²⁶ tranquil...

O en aquella infinita immensitat on, deia Giacomo Leopardi,

s'hi ofega el meu pensar
i el naufragar m'és dolç... en aquest mar.²⁷

Matisant la nostra sorpresa i tesi central, cal reconèixer, doncs, que no és gens menyspreable el paper simbòlic i metafòric atorgat per la tradició occidental a l'aigua. Però no sembla prou per a invalidar la nostra tesi que no s'acaba de fer-li justícia filosòfica; especialment si tenim en compte —com demostrarem— que aquesta injustícia no fa sinó augmentar en la mesura que ens allunyem de la filosofia grega i de la simbologia literària, i penetrem en altres simbologies (d'altra banda, també amb un important correlat cultural i literari). Certament, la filosofia medieval, la renaixentista, la moderna i la contemporània han accentuat aquesta injustícia. Intentaré apuntar una tesi que expliqui —o ajudi a explicar— aquests creixents desconeixement, desacralització, menyspreu i, fins i tot, banalització del principi de tota vida que és l'aigua.

5. EXPLICACIÓ DE LA DESACRALITZACIÓ I LA BANALITZACIÓ

5.1. D'aigua poderosa a poder hidràulic

El simbolisme i l'imaginari col·lectiu van conceptualitzar l'aigua com a poderosa, màgica, senyora generadora de tota riquesa i vida, alhora que també senyora capritxosa de la mort (tant per negar-se com per donar-se en excés), mentre la humanitat va viure en un món on misteriosament l'aigua queia benèfica o cruel del cel, misteriosament brollava o deixava de brollar de la terra, corria misteriosament i poderosa pels rius, o formava una perillosa immensitat oceànica misteriosament sense fi. Hi havia aquí respecte, por i admiració. Això va canviar força quan l'home va començar a dominar-la, quan la va canalitzar en un regadiu tan productiu com previsible. Llavors, i mal-

26. On s'aixopluga el poeta. Té, per tant, un cert sentit de cau, amagatall, cobert.

27. Diu: «s'annega il pensier mio / El il naufragar m'è dolce in questo mare.» Cf. GIACOMO LEOPARDI, «El infinito», dins *Poesía y prosa*, Madrid, Alfaguara, 1979, p. 106.

grat la seva importància, l'aigua va començar a deixar de ser misteriosa i màgica i va començar a deixar de fer por, i, en certa mesura, se li va discutir el seu poder de vida o mort. Encara més, aquesta capacitat de decidir entre la vida o la mort la van usurpar els homes que l'havien canalitzada,²⁸ que havien planificat i executat la canal on, la major part de les vegades, l'aigua no podia sinó relliscar mansament. En una espècie de cop d'estat civilitzador, se li negava a l'aigua, per ella mateixa, el poder i el principi generador, i es considerava que l'autènticament poderós i productiu era aquell capaç de canalitzar-la i dominar-la oportunament, fins l'extrem que s'obviava l'aigua com a condició de tot plegat.

Amb les grans obres hidràuliques, l'aigua semblava perdre el poder, al temps que naixia un poder immens en mans dels homes i de les institucions que les construïen i gestionaven. Karl Wittfogel va fer famosa la tesi dels imperis hidràulics de l'antiguitat.²⁹ Afirmava que la condició de possibilitat i la font del poder d'aquests imperis era la planificació, construcció, defensa i gestió dels regadius i de les obres hidràuliques en què es basava aquella societat agrària. Aquí arrelava el poder immens d'aquells imperis i de les seves elits.

5.2. «Deixeu de moldre, vosaltres, dones que us afanyeu en el molí!»

D'altra banda, cal reconèixer, d'acord amb Wittfogel, que «un salt d'aigua interessava molt poc³⁰ a l'home primitiu, excepte com a frontera o objecte de veneració».³¹ Evidentment, els caçadors i els recol·lectors no el percebien com a oportunitat de fer un regadiu i encara menys de construir-hi un molí. No era aquesta la seva mentalitat, no era així la seva vida. Això, però, va canviar profundament amb l'home sedentari i agricultor, que va canalitzar l'aigua, va aprendre a veure en el salt d'aigua l'oportunitat d'un canal, d'un regadiu... Finalment, va omplir de molins les ribes dels rius i va començar a fer el pas a la indústria. Malgrat que l'aigua era valorada sobretot com a font d'energia motriu, hom pot pensar que la seva importància augmentava més que no disminuïa. Fins i tot creiem que es pot detectar una certa èpica renovada sobre —o al voltant de— la potència motriu de l'aigua. Un dels ca-

28. En justícia, caldria dir que la van usurpar els que dominaven la humanitat que, ella sí, l'havia canalitzat.

29. Karl WITTFOGEL, *Despotismo oriental. Estudio comparativo del poder totalitario*, Madrid, Guadarrama, 1996. Aquesta tesi ha estat molt criticada darrerament, però, a efectes del que aquí tractem, les referències que en fem ens semblen força vàlides.

30. S'ha d'entendre que interessava molt poc en l'aspecte que avui anomenaríem *econòmic o energètic*.

31. Karl WITTFOGEL, *Despotismo oriental. Estudio comparativo del poder totalitario*, op. cit., p. 29.

sos més antics i bells és el del text del segle I aC en què, davant dels primers molins d'aigua romans, Antípater de Tesalònica cantava amb força ingenuïtat:

Deixeu de moldre, vosaltres, dones que us afanyeu en el molí; dormiu fins més tard tot i que els galls anunciïn l'alba. Doncs Demèter ha ordenat a les nimfes [deïtats menors de les aigües i de les fonts] que facin el treball de les vostres mans, i elles, saltant al més alt de la roda, fan girar el seu eix que [...] fa que girin les pesades moles [...]. Gaudim de nou de les joies de la vida primitiva, aprenent a fruit amb els productes de Demèter sense treballar.³²

Sembla, doncs, que l'evolució de la simbologia no era tan cruel i menyspreadora de la vella aigua, ja que encara se la pot imaginar plena de forces divines que salten alegrement fent moure la roda del molí. Però el procés era només a les beceroles, i en camí de la plena industrialització (afirmació que ens recorda Wittfogel), la humanitat va descobrir el potencial tècnic inherent al carbó. Llavors s'esdevingué el domini total d'una nova tecnologia basada en l'energia continguda en els combustibles fòssils, que relegava a un lloc secundari la força hidroelèctrica, i amb ella encara més la mítica de l'aigua. En aquell moment s'imposà una nova mítica on la geologia, l'extracció minera dels tresors del fons de la terra i la potència de les màquines mogudes pel carbó i el petroli va desplaçar encara més la de l'aigua.³³ Certament, el molí d'aigua va passar de ser l'esperança motriu que havia d'alliberar-nos de tots els treballs pesats, «a ser un record romàntic en el paisatge industrial», diu Wittfogel, i la canal d'aigua que permetia moure les seves rodes a ser una espècie de bell capritx humà. D'aquesta manera, el molí, que fou signe del progrés i de la indústria, va passar a ser element decoratiu d'escenes campestres i pintoresques (que literalment vol dir 'dignes de ser pintades').

5.3. No és la mateixa «aigua»!

Llavors, una nova oportunitat se li conferia a l'aigua per a ocupar finalment el seu lloc en la simbologia i en la metafòrica humanes: en descobrir les energies productores d'electricitat, l'home va tornar a fixar-se en els salts

32. Citat a: Lewis MUMFORD, *Tècnica i civilització*, vol. I, Barcelona, Altaya, 1998, p. 132.

33. No ens sembla accidental la mentalitat *petrolera* de G. W. Bush i el seu entorn per a explicar almenys part de la seva incompetent reacció davant les sol·licituds dels experts de no eliminar el finançament dels reforços en els dics de Nova Orleans. Evidentment, no entrava en la seva mentalitat la possibilitat que l'aigua marina i els vents poguessin amenaçar les conquestes de la societat industrial.

d'aigua, fins i tot va aprendre a magnificar-los en una escala abans impensable. No obstant això, ens avisa Wittfogel:

Però fins i tot quan l'enginyer del segle XX erigeix la seva planta d'energia en el mateix lloc que abans ja va suportar un molí tèxtil, actualitza noves forces en l'antic lloc.³⁴ La naturalesa adquireix una nova funció; i a poc a poc assumeix també un nou aspecte.

Nosaltres hi afegim que llavors la naturalesa i l'aigua són valorades per la humanitat en la tradició simbòlica de forma molt diversa, perquè certament, en un altre sentit força divers al d'Heràclit, ja no és la mateixa aigua —aquella misteriosa i generadora— la que mou les noves turbines. Aquí l'aigua ja s'ha desencantat o desacralitzat (com deia Weber del món en la modernitat) i com a tal ha perdut tot el seu vell i misteriós poder, i una vegada més en la mateixa mesura que —precisament i paral·lelament— un nou poder s'edifica sobre el control i el domini de l'aigua.

Significativament, en la cultura islàmica s'atenua relativament la desacralització i àdhuc banalització creixent de l'aigua que s'està produint a Occident.³⁵ Pel fet de néixer en el desert, la cultura islàmica sempre ha privilegiat el verger i el jardí, a més amb l'especificitat de l'ostentació visual i auditiva de l'aigua (els sortidors, les fonts, els reguerons...). Cal recordar que el paradís i el *cel* en el món islàmic són imaginats molt més com un verger ple de sortidors que no des de la mística del desert, que, en canvi, fascina els turistes. Si la cultura i el simbòlic islàmics són especialment addictes a l'aigua i sensibles a la seva presència vivificadora però també visual i auditiva, cal dir que en puresa no hi ha hagut cultura immune a l'encís de l'aigua.

Totes les civilitzacions han comprès i valorat la necessitat de l'aigua, totes han elogiat la pau que inspira la seva remor i la bellesa dels seus salts; i potser aquests darrers aspectes, bàsicament estètics, s'han reivindicat més a mesura que se la dominava, se la canalitzava, se la domesticava i es podia jugar amb ella en comptes de ser ella la que *jugués* amb les vides humanes. No obstant això, també és indiscutible que en conjunt i progressivament disminueix la gran importància que se li va atorgar en la prehistòria i en les primeres civilitzacions, en les cosmogonies i en els presocràtics. A mesura que es van edificant grans ciutats aparentment separades de la naturalesa, que es van canalitzant els torrents cap als seus carrers i mercats i que els vaixells sol-

quen amb més eficàcia la mar, l'aigua va perdent el seu misteri i el seu encant: se la desacralitza, se li regateja la seva aportació i s'oblida la seva potència. Definitivament, ja no és la mateixa aigua que abans. Els homes d'avui no en tenen en absolut la mateixa experiència i vivència que els homes del passat. I sembla lògic que l'imaginari que entre tots construeixen respongui a una simbologia força diversa.

5.4. *Atenea guanya a Posidó*

Amb la urbanització, i en la mesura que els humans esdevenien urbanites, l'aigua va passar a ser una disponibilitat més dels ciutadans, i oferir aigua potable va esdevenir una tasca política i un servei públic. I qui pot encara adorar el que se li serveix com una oferta o una disponibilitat pública? La mítica elecció del déu patri de la ciutat d'Atenes és un exemple d'un complex procés de substitució de cultes (del qual només apuntem algun aspecte, segurament no el més central) que comporta la disminució progressiva de la importància i la presència simbòliques de l'aigua, entre altres coses. Com és sabut, l'elecció del déu patri d'Atenes es va dirimir entre Posidó (el déu del mar, al qual la ciutat devia pràcticament tot el seu esplendor, car Atenes era una talassocràcia) i Atenea (deessa tant guerrera com sàviament astuta). Diu la llegenda que els dos déus van pactar que cada un oferiria un regal a la polis i deixarien que aquesta escollís entre ells.³⁶ En el moment d'oferir els seus presents a la polis, Posidó va colpejar amb el seu trident el terra i fa ver brollar una font, lamentablement d'aigua salada, mentre que Atenea va oferir com a regal la primera olivera domesticada i productiva. Naturalment, va ser escollida Atenea.

La nostra interpretació de la llegenda remarca que, simbòlicament però de manera molt significativa, és el poder polític i ciutadà qui margina el vell déu de l'oceà. A més, hi ha quelcom de cruel i pueril en el presumpte error de Posidó a l'hora d'oferir una font d'aigua salada, com volent remarcar que es tractava d'una aigua que no valia per a res, que no servia ni per a beure. Percebem en aquesta llegenda el vanitós orgull de la polis, que se sentia completament segura rere les seves dues *muralles*: d'una banda, les muralles de pedra que havia construït per a separar-se de la naturalesa i així poder dominar-la millor; de l'altra, les muralles de fusta que l'oracle havia predit que sempre protegirien la ciutat, mentre estiguessin erigides, i que no eren sinó els vaixells que garantien a Atenes el domini del mar. Les dues

34. Tot i partir del mateix principi físic.

35. Encara que cal preguntar-se si l'evolució petrolera i industrial d'alguns pobles islamitzats ha modificat ara part d'aquesta perspectiva i fins a quin punt ho han fet.

36. Hi ha diverses versions sobre si l'elecció va ser popular o personal del poderós governant Creorop. Fins i tot hi ha una versió que afirma que va decidir el vot femení a favor d'Atenea i que seria aquesta la que després retiraria el dret de votar a les dones.

muralles havien debilitat la interessada devoció pel déu marí i més ctònic Posidó, mentre que havien enfortit la també interessada devoció per la deessa militar i política (a més de ser una deessa d'una astúcia comprovada) i capaç de domesticar *bios* (la vida) i *physis* (la naturalesa) per a més gran glòria alhora de *nomos* (la llei política) i d'*anthropos* (l'home). La por a les tempestes, als naufragis o a vagar perduts pels mars (recordem el càstig a l'astut i vanitós Ulisses que narrà el vell Homer) ha cedit davant la producció i la comercialització agrícoles.

5.5. Una esperança insatisfeta

D'alguna manera, el procés que estem narrant no fa altra cosa que augmentar a mesura que l'agricultura i la ramaderia deixen de ser la font primordial de la riquesa. El comerç a gran distància encara podia mantenir la mítica de l'oceà i dels set mars (almenys fins que la navegació va esdevenir ja quelcom tècnicament assegurat), però en absolut la de l'humil component de tots ells: l'aigua. Fins i tot la seva desacralització va esdevenir banalització a mesura que les societats esdevenien industrials. I, malgrat tot, durant segles la indústria i la concepció baconiana del domini de la naturalesa van anar unides a l'aigua. No oblidem que la primera gran màquina humana fou el molí d'aigua. Aquesta, convenientment canalitzada, impulsava una roda que podia moure pedres enormes i moldre o premsar el que calgués: blat o oli, arròs o vi... Més endavant, les preses hidràuliques van ser les primeres grans fonts d'electricitat i la famosa màquina de vapor usa com a principi motriu l'aigua, millor dit la seva força expansiva quan esdevé vapor. Però per a la simbòlica i la metafòrica social, això ja no és vist tant com un mèrit de l'aigua ni com una part del seu poder o misteri generador, sinó només com un fruit de l'orgullosa raó que enginyava aquestes maquinàries i obligava l'aigua a fluir, a evaporar-se, a moure les turbines, etcètera. La tecnologia i el racionalisme tècnic no eren tampoc molt devots del quart element.

Malgrat tot, sembla que la història es repeteix, perquè amb la revolució industrial el salt civilitzador es produeix de nou al costat dels rius, en els rius i pels rius. Si bé ara ja no són els carregats de fèrtils sediments com el Nil, el Tigris i l'Eufrates, el Jordà, l'Indus o el Huang He. Tampoc no és en virtut de les seves capacitats de regar i fecundar mansament la terra. Sinó que ara són el Roine, el Tàmesi, el Rin, el Chicago, el Hudson, el Danubi (que deixava de ser tan blau com diu el tòpic), el Missisipí i el Missouri, etcètera. Són un altres rius els escollits i ara ho són per les seves capacitats comercials i de comunicació i sobretot per la seva potencialitat industrial i hidrolèctrica. Aquesta tendència s'imposarà fins i tot en aquells altres rius. Així, la gran presa d'egípcia d'Aswān posa en perill les inundacions vivificadores

i el fang que portaven. També a la Xina s'ha acabat fa ben poc una presa mastodòntica —i discutida des de l'ecologisme— : la «de les tres gorges».

Els estalviaré detalls per tots coneguts, però l'aigua i els rius no solament s'han embassat i canalitzat, cosa que ha impedit, per exemple, tota migració dels peixos. També han estat embrutats i utilitzats sovint com a principal mitjà per evacuar deixalles i residus de tota mena, és a dir s'han utilitzat com a clavegueres. És tremendament astorador veure que, durant mil·lenis i arreu, el mateix riu servia alhora de dipòsit d'aigua per a beure i de sortida de les clavegueres (a més, sense cap tractament higiènic de l'aigua).³⁷ Lamentablement, a Catalunya tenim, al menys, els coneguts i terribles casos del Llobregat i el Besòs.

No creiem que calgui allargar-nos en aquests aspectes que són avui perceptibles per tothom i arreu, però és indiscutible que al darrere de tot això hi ha una relació de la humanitat amb els rius i amb l'aigua que porten. Una relació qualitativament i quantitativament diversa, però que no ha fet altra cosa que accentuar una vella tendència a foragitar l'aigua de l'imaginari i del simbòlic col·lectiu, o almenys a menysprear-ne i degradar-ne la valoració. Sembla que la industrialització, malgrat deure molt a l'aigua i als rius, ha traït les expectatives i esperances primeres, que tan aviat i bellament havia formulat Antípater de Tesalònica en un text ja citat. Els salts i els molins d'aigua havien d'alliberar la humanitat del treball manual més pesat. No dubtem que per a una part de la població mundial ha estat així, però no s'han complert totes les esperances dipositades en aquest procés, malgrat que ha anat molt més enllà del que ningú havia sospitat mai. Després de ser canalitzada, desacralitzada, embrutada i banalitzada, l'aigua ha estat reduïda a mera comparsa en les modernes tempestes de ferro, foc i sang.³⁸

37. Sembla que el senzill però decisiu fet de separar acuradament i evitar filtracions de les clavegueres als conductes d'aigua d'ús i de boca va ser clau per a una important millora de la salubritat i del creixement demogràfic. Lamentablement, només es va iniciar (amb canonades de fang vitrificat) a les grans ciutats occidentals i durant la segona part del segle XVIII. Va ser un pas molt important perquè, ben entrat el segle XIX i segurament només en el món avançat, les ciutats deixessin de ser crònicament deficitàries demogràficament (hi havia més mortalitat), que el camp havia de compensar amb un flux continu d'emigració. Cf. J. R. McNEILL - W. H. McNEILL, *Las redes humanas. Una historia global del mundo*, Barcelona, Crítica, 2004.

38. No podem aprofundir-ho ara, però veiem una mítica molt oposada en, per exemple, *Moby Dick* de Herman Melville i en *En tempestes d'acer* o en *El treballador* d'Ernst Jünger. Malgrat que hi ha més d'un aspecte èpic i de lluita de potències contraposades que ens els relacionen, és indiscutible que una complexa simbologia essencialment vinculada a l'aigua i a l'oceà ha estat totalment substituïda per una altra centrada en el foc i en l'acer.

6. RECUPERACIONS

Naturalment, no ha estat total la tendència a oblidar el poder vital i el misteri generador de l'aigua, per a fascinar-se en exclusiva pel poder humà capaç d'aprofitar-se de la seva potència cinètica. L'aigua conserva en ella mateixa i per a molts el seu gran poder (que darrerament ens ha recordat a l'Índic i al Carib). Retornen els esforços humans per aprofundir en el seu misteri, per copsar tota la seva riquesa i per fer-se paga de la seva omnipresència necessària. Breument ens referirem a tres importants tendències filosòfiques contemporànies que ho exemplifiquen.

6.1. *L'ecologisme: aigua per a tots, però no per a qualsevol cosa*

D'una banda, hi ha el pensament ecològic actual, del qual pràcticament no parlaré perquè tothom el té present. En tot cas, vull recordar algunes de les seves idees en relació a la nostra temàtica: l'incessant cicle de la vida és inseparable del no menys incessant cicle de l'aigua. Els elements vitals, per més pròdigs, estesos i omnipresents que siguin —com és el cas de l'aigua—, poden escassejar i cal evitar malbaratar-los. Aigua per a tots, és clar que sí. Però no per a tot. No per a qualsevol cosa. No per a malbaratar-la. No destruint les seves capacitat vivificadores. No menyspreant les infinites necessitats de la vida. Sempre hi ha alguna forma de vida que necessita, aprofita i està esperant la seva part d'aigua per a sobreviure. Fins i tot l'aigua és escassa i s'acaba, i com que és preciosa i vital, cal estalviar-la, cal tenir-ne cura.

Només per vanitat la humanitat ha pogut oblidar aquestes veritats que en l'antiguitat eren universalment reconegudes. Des de fa segles, la humanitat ha aspirat a l'aigua, però sempre l'ha respectat. L'aigua s'usufructua i això ho fem tots al nostre torn, humans i no humans; mai no es posseeix en exclusiva, mai no s'ha de robar als que sense ella no poden sobreviure i mai no s'ha de retornar degradada o enverinada a l'immens cicle vital. L'aigua és màgica i generadora quan se'n sap respectar el cicle i la puresa. És temible i traïdora quan se la menysprea. Desapareix, és escassa i vel·leïtosa quan se la malbarata, quan se la redueix a un factor econòmic sense importància ni valor, esclavitzat a altres que, aquests sí, en tindrien, de *valor*, com certs interessos empresarials.

6.2. *Gaston Bachelard: «L'ésser humà té el destí de l'aigua que corre»*

Només faré una referència molt breu al pouar (mai millor dit) de la psicoanàlisi, on l'aigua i les aigües continuen tenint el mateix misteri i els mateixos significats ben sorprenents. Des de la perspectiva psicoanalítica, l'ai-

gua ha donat tant a pensar que és potser un dels símbols més complexos i persistents de la humanitat. Aquí destaco, a més dels estudis freudians clàssics, la recerca en la línia junguiana del grup d'Eranos i l'obra d'aquest estrany racionalista sense por ni prejudicis i, per tant, també investigador de l'irracional que és Gaston Bachelard. En 1942 va fer una anàlisi força enciclopèdica a *L'aigua i els somnis. Assaig sobre la imaginació de la matèria* (malgrat que confessa no haver pogut fer-la tan profunda i sistemàtica com en el seu llibre paral·lel *Psicoanàlisi del foc*).

Creiem que si Bachelard pensa haver aconseguit amb la seva anàlisi del foc quelcom que no ha pogut fer amb l'aigua, és també per la tragèdia que aquí hem analitzat de la simbòlica, la metafòrica i la conceptualització postgrega de l'aigua. És també perquè no se li ha fet justícia; al contrari, se l'ha posposat a altres símbols i a altres metàfores, a altres ídols i a altres somnis. I això malgrat que el cicle de la vida ens porta indefectiblement al fluir cíclic de l'aigua, i que els humans mortals som també essencialment un fluir. Escriu: «L'ésser humà té el destí de l'aigua que corre. L'aigua és realment l'element transitori. [...] L'ésser consagrat a l'aigua és un ésser en el vertigen. Mor a cada minut, sense pausa quelcom de la seva substància s'enruna.» Llàstima! Aquí Bachelard ha perdut l'oportunitat de dir molt gràficament que la seva substància es vessa, regalima o s'escola; perquè, sens dubte, a cada instant vessem el nostre temps i s'escola la nostra vida, els quals gotegen regalimant com l'aigua d'una clepsidra. Però, a canvi, Bachelard ens brinda una altra meravellosa metàfora: «La mort quotidiana és la mort de l'aigua. L'aigua corre sempre, l'aigua cau sempre, sempre conclou en la seva mort horitzontal.»³⁹

6.3. *Martin Heidegger: el retorn a la cosa*

Finalment, només farem una breu menció de l'existencialisme, a propòsit de la diferència ontològica de Heidegger, que és capaç de rescatar la *cosa* quotidiana del seu anonimat, de la seva banalitat, de la seva manca d'essència aparent. De la mateixa manera que glosa i aixeca a categoria aquelles velles botes pintades per Van Gogh, es planteja la proximitat amb la cosa, i posa l'exemple, prou significatiu, de la gerra que no és sinó la creació i el manteniment d'un buit que es pot omplir i buidar, que es pot traspasar. L'imaginari popular ha estat aquí força imprecís i injust, ja que d'una banda presuposa que la gerra conté un buit (quan en realitat és plena d'aire) i per això diem que *omplim* la gerra, quan simplement en canviem el contingut. No obs-

39. Gaston BACHELARD, *El agua y los sueños. Ensayo sobre la imaginación de la materia*, op. cit., p. 15.

tant això, des d'una altra perspectiva, l'imaginari popular ha pensat molt bé la qüestió perquè, certament, la gerra crea un buit o un quasibuit que, encara que estigui ple d'aire, serveix perquè cedeixi el seu lloc a un líquid que d'altra manera es perdria en el seu fluir natural, en la seva «mort horitzontal», amb paraules de Bachelard. Precisament en aquest cercar la proximitat a la cosa a través del pensament ontològic, Heidegger ens parla de l'obsequi d'aquest buit *omplible* que és la gerra. En cert sentit, l'obsequi de la gerra és una aigua retinguda en el seu fluir, però que, a més, remet i conserva la virtualitat de la font, fins i tot del rocam d'on aquesta brolla —més enllà encara— de la terra que recull la rosada i la pluja, i finalment ni més ni menys que de les mítiques «noces del cel i la terra».⁴⁰ Tot això ens ho reté i obsequia la gerra plena d'aigua.

6.4. *Les noces del cel i la terra*

Quin elogi tan magnífic! I fet des de la *proximitat* al més humil i *real*, a la humil *cosa*. En ple segle XX, l'aigua semblava haver perdut (evidentment érem nosaltres els que l'havíem perdut) la capacitat de meravellar amb el seu misteri. Malgrat tot, encara podem copsar el misteri d'una simple gerra que és capaç, aparentment, de retenir la dialèctica heraclitiana i evitar la seva *mort horitzontal*. És a dir acull, manté i obsequia una *mateixa* aigua, que no és altra cosa, en darrer terme, que el fluir de les noces del cel i la terra.

40. Martin HEIDEGGER, *Conferencias y artículos*, Barcelona, Serbal, 1994, p. 143 i seg. (esp. 149-150).